

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94:271.222«10/13»

ОРГАНІЗАЦІЙНА РОЗБУДОВА РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (X – XIII СТ.)*ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH (X – XIII CENTURIES)***Зборовська О. П.,**

магістранка факультету історичної освіти,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна),
e-mail: olga_zb@meta.ua,
olha_zborovska@orcid.org

Zborovskaya O. P.,

Master student of the Faculty of Historical
Education, National Pedagogical Dragomanov
University (Kyiv, Ukraine), e-mail: olga_zb@meta.ua,
olha_zborovska@orcid.org

Висвітлюється питання становлення Руської церкви, утворення її основних складових ієрархічної структури. Основну увагу в дослідженні присвячено питанню утворення митрополичої кафедри та походження її очільників.

Ключові слова: церква, митрополит, ієрархія, єпископія, християнство, автокефалія.

The article shows the formation of the Russ's church and its main components of the hierarchical structure. The main attention in research is devoted to the formation of the metropolitan department and the origin of its leaders.

Keywords: church, metropolitan, hierarchy, bishopric, Christianity, autocephaly.

У вирі сьогоднішніх подій православна церква виступає потужною організованою структурою та відіграє одну з найважливіших ролей у суспільстві. Особливості розбудови Руської православної церкви у X–XIII ст. змістовно вплинули на її майбутнє. Саме тому дана тема є актуальною та важливою при вивченні досвіду історії церкви.

Історіографія, яка торкається даної теми дослідження, характеризується обширністю наукових праць. Однак, більшість з них присвячені проблемі хрещення Руської держави і не приділяють достатньої уваги початковому етапу зародження та становлення Руської церкви на теренах великої та могутньої держави. Змістовними працями другої половини XX ст. були дослідження Є. Гранстрема [3], Я. Щапова, який присвятив свою працю дослідженню початкових етапів історії православної церковної організації Русі в її взаєминах з княжою владою: історії створення митрополії в Києві і системи єпископій, засобів

матеріального забезпечення церкви, її судової діяльності [18].

Вагомий внесок для дослідження даного питання здійснили вчені діаспори. Так, «Нарис історії Української Православної церкви» в 4 томах І. Власовського став справжньою настільною книгою для всіх дослідників, які мали на меті розкрити особливості становлення та функціонування спершу руської, а згодом і української православної церкви [2]. Цінними для української історичної науки стали праці М. Стахова «Христова церква в Україні 988–1596...» [15], «Історія церкви в Україні», автором якої є Ю. Федорів [15]. Представляє інтерес дослідження М. Чубатого «Історія християнства на Руси–Україні», який підкреслив та ґрунтовно довів, що церква впродовж тисячоліть свого існування в Україні виконувала роль центру християнського життя [16]. Т. Коструба був одним із перших, хто склав список перших київських митрополитів, аналізуючи їх походження та здобутки, здійсненні на час обіймання митрополичої кафедри [9].

Проголошення України в 1991 р. як незалежної держави активізувало прагнення пізнати справжню, а не заідеологізовану історію власної держави. Саме тому при написанні роботи було використано наукові дослідження сучасних істориків, які опублікували свої наукові доробки в період з 1991 до 2014 рр. Сучасні дослідники значну увагу приділяють не загальним питанням, а вузьким проблемам, наприклад, внесок видатних особистостей Іларіона та Климента Смолятича у формування духовної культури Русі [10]. Скласти уявлення про формування корпоративно–станової системи організації церковного кліру дозволяє праця історика В. Рички [11].

Метою наукової розвідки є з'ясування особливостей становлення Руської православної церкви у X – XIII ст. Для досягнення поставленої мети ставляться такі завдання: проаналізувати особливості ієрархічної структури тогочасного церковного інституту; з'ясувати характер діяльності інституту митрополитства в Руській державі та процес його утвердження; визначити місце та роль митрополитів, які за походженням були русини, на чолі православної церкви.

Випадкові та фрагментарні відомості про церковну організацію в руських джерелах з великими труднощами дозволяють відновити її історію в перші півстоліття після прийняття християнства князем Володимиром. Така нестача відомостей наштовхнула дослідників на думку, що сама церковна організація виникла лише через 50

років після того, як Руська держава офіційно стала християнською [18, с. 23]. Науковець А. Шахматов пов'язував встановлення митрополії із створенням першого київського митрополичого зводу в 1039 р., а М. Приселков свою концепцію вибудував так: «Летопись точно помнит год установления у нас митрополии, отмеченный как год заложения св. Софии в Киеве, «митрополии», уже в 1039 г. освященной первым русским митрополитом Феопемтом» [17, с. 77]. У знаменитій «Повісті врем'яних літ» не має нічого про встановлення першої церковної ієрархії в Руській державі, незважаючи на те, що редактори «Повісті» були людьми духовними [16, с. 238]. Іноземні джерела дозволяють датувати виникнення церковної організації на чолі з митрополитом значно раніше, а саме незабаром після офіційного хрещення.

Існують декілька теорій щодо зародження ієрархії Руської церкви. Першою та найдавнішою теорією була візантійська. Її пов'язують з походом Володимира до Корсуня, після закінчення якого князь привіз із собою візантійського митрополита – грека, тому від самого початку ієрархічний устрій був такий: митрополита висвячував патріарх Візантії, не питаючи думки в русичів, єпископів вибирали ж самі князі земель. Такої теорії щодо візантійської залежності Руської церкви дотримувалися такі історики, як В. Пархоменко, Є. Голубинський, М. Грушевський та Я. Пелеш, а також І. Власовський. Цієї теорії, проте з деякими застереженнями, дотримувався і А. Аман, котрий вважав, що Руська церква не володіла спочатку постійною ієрархією, але мала свого роду місійного єпископа, залежного від візантійського патріарха. Сама теорія немає ані джерельних доказів на існування греків–митрополитів перед митрополитом Теопемтом, ані політично–національного підґрунтя [16, с. 240–244].

Другою, абсолютно протилежною, є теорія, що пов'язує початок встановлення ієрархії з Римом. Дана теорія представлена здебільшого західними католицькими істориками: А. Бавмгартеном, Жюжі, Данцасом та М. Коробкою. Всі вони виходять з того положення, що князя Володимира на вернув у християнство Оляф Тріггвесон, а хрестив єпископ Павло, відповідно очільник Руської держави був хрещений в латинському обряді і таким чином, прийняв ієрархію з Риму. Для прихильників римської теорії є цілком зрозумілим, що довести факти зв'язків християнської Русі з Римом в перший період дуже складно, бо джерел не збереглося з огляду на пізнішу візантизацію руської церкви [16, с. 244–245].

Окрім вищезгаданих теорій, існує ще третя, найпопулярніша в даний момент – болгарська чи болгаро–охридська або ж македонська теорія. Прихильники даної концепції, вказуючи на поширення болгарської літератури в Русі, твердять про небажання Володимира потрапити як в церковну, так і політичну залежність від Візантії. Саме тому він завчасно потурбувався про запрошення болгарських архієпископа та єпископів для творення власної церкви з охридського

патріархату, що знаходився в західній Болгарії. Не дивлячись на те, що князь поставив Руську церкву в церковну залежність, остання проявлялась досить номінально. Дану теорію доповнювали новими аргументами болгарський історик В. Николаев та російський А. Карташев. Доцільно згадати й той момент, що теорія є лише логічною здогадкою, оскільки не має писемних джерел тогочасних часів для підтвердження правдивості [16, с. 252–254].

М. Чубатий вважає, що в Руській церкві часів Володимира не було митрополита та й не було потреби створювати митрополію. Руська держава не потребувала імпортувати духівників з–за кордону, оскільки вже 120 років до хрещення існувало архієпископство в Тмутаракані, східної провінції Русі [16, с. 257–258].

Деякі історики, такі як М. Брайчевський та Б. Рибаків певні, що митрополити на теренах Руської держави з'явилися ще за часів київських князів Аскольда й Діра. Вже тоді з Візантії було направлено митрополита, а Київська церква стала митрополією в складі Константинопольської патріархії. Щоб довести правильність та правдивість своїх думок, історики звертаються до слів патріарха Фотія про зміну поганської віри та прийняття єпископа. Про це пише й Костянтин Багрянородний у біографії свого діда Василя Македонянина [6].

Нині складно визначити, ким були перші київські митрополити, оскільки давні писемні історичні джерела досить бідні на відомості про внутрішнє життя та управління церкви. Традиційно, церква–мати наставляла своїх митрополитів на престолі дочірніх церков. Проте, дискусійним виглядає питання етнічної приналежності перших київських митрополитів. Це могли бути як греки, так і вихідці з Болгарії [5, с. 117].

Церковна традиція вважає першим київським митрополитом Михайла [2, с. 37], якого в одному з джерел називають сирином, а в іншому ідентифікувати як «сербин» [9, с. 36]. Проте, через брак історичних даних з'явилося твердження, що Леон або ж Леонтій був першим ієрархом в Києві. Також існує думка про першого митрополита Теопемта, який згадується вперше в Початковому літописі під 1039 р., тобто за часів Ярослава [5, с. 117].

Я. Пелеш визначає список київських митрополитів так: Михайло (988–992), Леон (992–1008), Іван (1008–1033), Теопемт (1033–1050), Іларіон (1051–1068). Є. Голубинський подає свій перелік перших митрополитів: Леон (989–1004), Іван (1004 – початок правління Ярослава), Теопемт, Кирило та Іларіон [5, с. 117].

Не будемо вносити ніяких корективів і вважатимемо, що першим митрополитом був Михайл, якого характеризують як розумну та освічену людину. Діяльність першого митрополита була схожою на апостольські труди. Духівник перш за все охрестив усе князівське оточення: його синів, наближену знать та військо. Великою заслугою Михайла було і хрещення усіх жителів Києва на березі Дніпра, будівництво монастиря

Св. Архістратиґа Божого Михаїла та дерев'яної церкви при ньому. На цьому місці монастир згодом перетвориться на великий Свято-Михайлівський Золотоверхий. Відомості про це можна знайти в ігумена Феодосія Софоновича, який помістив у «Хроніці» розповідь про повалення язичницьких ідолів під час хрещення [13].

Існування митрополита Михаїла та історичні відомості, які вказували на його першість серед київських митрополитів ще в XIX ст. ставили під сумнів. Саме тому, одні історики вважають першим митрополитом Михаїла, інші – Леонтія [13].

Схожа ситуація виникає щодо встановлення особистості наступного після Михаїла митрополита. Переважна більшість вчених другим митрополитом вважають Івана, згадка про якого міститься в Никонівському літописі, а також декілька раз він згадується в Несторовому «Чтенії». Щодо його походження, то Є. Голубинський вважав його русином, С. Томашівський припускав, що він походив з Болгарії й був присланий з Охриди. Доказами того, що митрополит Іван був слов'янського походження можуть бути такі факти: Іван займався кам'яним церковним будівництвом не лише в Києві, але й у Переяславі, а в літописній записці чітко видно, що така ініціатива виходить саме від нього, а не від князя, виступав за канонізацію св. Бориса й Гліба та спорудження на їх честь церкви в Вишгороді, тоді як греки ще в 1070-х не вірили у їх святість [5, с. 117].

Близько 1020 р. у джерелах зникають згадки про митрополита Івана і в 1039 р. вже йдеться про нового митрополита Теопемта, що висвятив Десятинну церкву. Хто обіймав посаду митрополита в даному проміжку, що складає приблизно дев'ятнадцять років, джерела, на жаль, не вказують. Однак праця К. Орловського відзначає, що наступником Івана був Олексій на прізвисько Болгарин. Такі дослідники, як М. Карамзін, М. Грушевський спростовували його існування. Проте, А. Добшевич підтримав думку К. Орловського, вважаючи Олексія латинським єпископом. За дослідженнями останнього, Олексій прибуває до Києва в 1021 р., проте на початку 1030-х років його діяльність як митрополита завершується, можливо, через несприйняття його певною частиною русичів.

За свідченнями болгарських та київських джерел, князь Ярослав успадкував після смерті батька автономну церкву, яка проіснувала на таких засадах до кінця 1036 р. [5, с. 118]. Нині залишається не дослідженим питання, з яких причин князь вирішив включити Руську церкву під юрисдикцію Царгородського патріарха. Одні вчені виправдовують вчинок князя Ярослава тим фактом, що в той період Болгарія втратила свою канонічну автономію, а саме з цією церквою найбільш тісно була пов'язана руська [14, с. 91]. Інші вважають, що в основі такого рішення лежала династична ідея, а саме одруження молодшого сина Всеволода з царгородською цесарівною.

Отже, у 1037 р. грек Теопемт був з почестями прийнятий у Києві й став наступним

митрополитом київським, попередньо висвяченим у Константинополі. Показово, що першим відомим митрополитом був грек, а не русин.

На той час в оточені князя викреслювались дві групи: грекофільська та руська, яка прагнула створити незалежну церкву на Русі [5, с. 118]. Саме перевага руської партії призвела до того, що після смерті в 1050 р. ієрарха Кирила новим митрополитом було обрано Іларіона [4, с. 119]. Незалежники використали той факт, що Константинополь довгий час не призначав нового митрополита й відкрито виступили за самостійне обрання останнього, оскільки згідно з канонами церква окремої митрополії має право сама обрати собі митрополита і для того не потребує згоди патріарха. Це правило було встановлено за часів Юстиніана [14, с. 96–97].

Взявши за основу цей закон, борці за незалежність Київської митрополії пішли ще далі: якщо поза межами Візантійської імперії крайова церква мала право обирати собі митрополита, виходить, що вона також мала право і на самостійне їх висвячення. Принаймні, до такої думки схилився князь Ярослав.

Літопис за Іпатіївським списком подає коротку згадку про обрання київським митрополитом Іларіона, а Лаврентіївський список додає, що він був русин, наче це було щось надзвичайне нове. Тому в літературі побутує думка, що саме Іларіон був першим митрополитом русичем [5, с. 118–119].

Митрополит Іларіон був освіченою людиною та побожним аскетом. Він був одним з перших печерських монахів, навколо якого гуртувалися ченці з майбутнього Печерського монастиря [4, с. 119]. Ярослав добре знав Іларіона, оскільки той був парохом двірської церкви князя у Вишгороді, тому й покликав його як кандидата на посаду митрополита на собор у Києві для остаточного обрання [5, с. 119].

Наразі невідомо чи сам князь наказав висвятити митрополита, чи мав надію, що Царгород після обрання надасть свою згоду та благословення. Проте київський літопис мовчить про врядування Іларіона й не подає дати його смерті [14, с. 97]. Незначну кількість інформації про нового митрополита не можна пояснити тим, що літописець неприязно ставився до нього, адже він високо схвалив Іларіона при виборі на посаду митрополита. Можливо, автор не бажав записувати того факту, що згодом Ярослав змусив Іларіона зректися митрополичого престолу через натиск Царгорода. Вже під 1055 р. Новгородський літопис згадує нового митрополита Єфрема, очевидно, також грека [14, с. 98].

Спроба добитися автокефалії не зазнала успіху. Причиною цьому було те, що митрополит був провідником теорії християнського універсалізму з чітко визначеним змістом, а саме змішуванням здобутків східного варіанту християнства із західним на базі передхристиянської слов'янської культури. Християнський універсалізм на Русі формувався на основі толерантного ставлення як до Заходу, так і до Сходу [7, с. 17].

На жаль, недостатня кількість інформації не дозволяє широкомасштабно розкрити діяльність Іларіона під час обіймання ним посади митрополита, проте й не дає підстав вважати, що він був непомітною фігурою в історії України [4, с. 119].

Наступником великого й мудрого Іларіона стає Климент Смолятич – другий митрополит, що за походженням був русином, автор «Послання пресвітеру Фомі» [12, с. 344]. Під 1147 роком Суздальський літопис записав коротеньку звістку про те, що князь Ізяслав вибрав в липні нового митрополита – русина. Ця коротка звістка приховувала в собі незвичайно важливу подію з церковного життя, а саме: незалежне поставлення митрополита [9, с. 41]. Отже, Климент, як й Іларіон, був вибраний на чолі церкви без благословення Константинопольського патріарха волею князя Київського.

Про самого митрополита відомостей залишилося досить мало. За походженням був русином, зокрема Е. Гранстрем вважав, що він походив зі Смоленщини [1, с. 20]. Т. Коструба не погоджується з такою думкою, оскільки вважає, що тоді б Климент називався б «смолянин», а не «смолятич». Саме «смолятич» може вказувати на прізвище по батьку, який мав ім'я Смолята. Імена, що закінчувалися на «ята» вказували на боярське походження. Те, що Климент був боярського роду, свідчить такий факт: він був досить освіченою людиною того часу, яскравим представником давньоруської інтелектуальної еліти. А на київське походження вказує його постриження в Зарубі на Київщині, де на той час був монастир [10, с. 47].

За волею князя Ізяслава Мстиславовича, Климент певний період свого життя обіймав Переяславську кафедру [3, с. 20]. Головною справою свого життя він вбачав вивчення та трактування Священного Писання [12, с. 344]. Саме посилення богослова на Івана Златоуса, апеляція як до Старого, так і до Нового Заповітів, у тому числі до притч Соломона і послань апостола Павла, характеризують його стиль богословствування як соціологічний [7, с. 21–22].

Система єпископських кафедр в Русі була тісно пов'язана з виникненням митрополічої в Києві. Митрополія, не маючи підпорядкованих їй єпископських кафедр, була тільки титулярною, тобто відрізнялася лише титулом, а не об'ємом влади.

У Руській державі ще з самого початку єпископи були в меншості в церковному житті. На схожій за масштабами території з Візантією, у Русі міста рахувались не сотнями, а десятками, що й пояснює невелику кількість єпископатів (15, виключаючи 16-ту Тмутараканську, котра припинила своє існування до XII ст.), у той час як у Візантії їх було близько 1000. Невелика кількість єпископів та незвична широта єпархій, рівних за протяжністю іноді цілим сотням грецьких, назавжди стали особливістю руського церковного життя [8, с. 186–188].

За часів Володимира та в перші десятиріччя князювання Ярослава кафедри створювалися

в найважливіших політичних центрах Русі, де київські князі здійснювали свою владу через синів або ж посадовців [18, с. 33–34].

Серед перших єпископій необхідно виділити Новгород. Територія, що підпорядковувалася Новгородській єпископії, співпадала з традиційною Новгородською землею та зростала разом з нею. Дана єпархія, за висновком Я. Шапова, була в більшій мірі місіонерською, ніж інші. Її завданням було сприяти розширенню християнства не тільки серед місцевого населення, але й серед іншомовних племен. Серед рано затверджених кафедр відома й Турівська, що охоплювала територію середньої течії Прип'яті та її північних приток [18, с. 34].

Наступною, теж немало важливою, єпископською кафедрою була Білгородська (на річці Ірпінь), котра користувалася особливою прихильністю князя Володимира. Білгородська кафедра затверджена, скоріш за все, ще Володимиром, займала особливе місце в церковно-адміністративній системі країни, оскільки не була центром київської влади. Білгородський єпископ виконував особливі функції. Крім управління єпархією, він виконував обов'язки вікарія (заступника) митрополита, допомагаючи йому або замінюючи в разі відсутності [18, с. 35–36].

Заснування Чернігівської кафедри також відносять до першого етапу формування церковної організації (кінець X – перша чверть XI ст.). Незважаючи на першу згадку лише в 1072 р., заснування Чернігівської єпископії пов'язують з іменем князя Мстислава Володимировича у 1024 р.

Час виникнення Переяславської єпископії визначити проблематично. Кам'яна кафедральна церква була освячена єпископом Єфремом в 1098 р., але єпископ переяславський Петро брав участь ще в перенесенні мощей св. Бориса й Гліба до Вишгорода в 1072 р. Ймовірно, що єпископія та кафедральний собор існували раніше. Загальновідомим є той факт, що вже в 1036 році з великої Переяславської єпископії за погодженням бояр та людей було засновано Смоленську кафедру, що охоплювала територію Смоленського князівства [18, с. 37–38].

Юр'ївську кафедру, як і дві попередні, вперше згадують при сповіщенні про церковне свято 1072 р. Як свідчать археологічні дослідження, древній Юр'їв – це сучасна Біла Церква, в котрому впродовж трьох століть існував білокам'яний кафедральний собор, який надав місту нову назву. Юр'ївський єпископ володів особливими функціями, таким ж, як і очільник Білогородської кафедри, будучи вікарієм Київської митрополії [18, с. 43].

Полоцька єпископія згадується в 1105 р., її кафедральний собор – у «Слові о полку Ігоровім». Однак його будівництво належить до більш раннього періоду: храм датують 1050-ми роками або часом до 1066 р. [18, с. 39].

Проблематично визначити і час закладення кафедри в Володимирі – Волинському, місті, яке заснував Володимир Святославич. Вперше єпископія згадується в Несторовому «Житті

Феодосія Печерського», де наводиться короткий службовий список її голови Стефана. «Житіє» було написано в 1080–х роках. Ймовірно, що Стефан був першим єпископом новоутвореної кафедри, котра виникла в той період, що й згадана раніше писемна пам'ятка.

Єпископія в Перемишлі згадується вперше в повідомленні Новгородського літопису про перевід до Перемишля в 1220 р. колишнього новгородського архієпископа Антонія. Заснування кафедри пов'язують із часом сходження на галицький стіл Мстислава Мстиславовича. Однак причина відокремлення церковного управління Перемишля від існуючої тоді Галицької єпископії в даному випадку залишається невідомою. Остання згадується в писемних джерелах під 1156 роком у зв'язку з поставленням двох єпископів: у Переяславі Василя та Козьми в Галичі. Згадки про поставлення єпископа свідчать про те, що Галицьке князівство в церковному плані відокремлювали від Володимирської єпископії [18, с. 39–40].

Відомо також про існування Ростовської, Володимирської та Рязанської єпископій, формування яких пов'язане з політичними ситуаціями даного періоду. Однією з останніх була заснована кафедра в Луцьку – приблизно в 1220–30–х роках [18, с. 42–46].

Станова ієрархія була невід'ємним елементом функціонування феодальної держави. Власну організацію церква будувала за ієрархічним зразком, наслідуючи структуру державного та адміністративного устрою Русі. Духовенство не було цілком однорідним соціальним станом. Воно розпадалось на дві великі групи, які умовно можна визначити як аристократичну та рядове духовенство або ж нижче. До першої можна віднести вищих церковних сановників: єпископів, архієпископів, ігуменів, архимандритів тощо. Рядові священнослужителі сільських та міських парафій входили до так званої нижчої частини.

Митрополит призначався патріаршим собором, висвячувався константинопольським патріархом та інтронізувався на кафедрі Києва за участю великого князя. З перебігом часу становище вищого ієрарха в Русі змінюється: будучи другою особою в країні, митрополит нерідко виконував обов'язки керівника, тобто князя [11, с. 76–78].

Поставлення єпископів також ставало прерогативою князя, хоч згідно норм канонічного права їх мали обирати на архієрейському соборі за участю інших єпископів. Одним з перших, хто був не формально затверджений князем, а поставлений, став Лука Жидята, що обіймав посаду єпископа в Новгороді.

Як правило, кандидатами на заміщення єпископських кафедр виступали монастирські ченці, насамперед Києво–Печерського монастиря. Однак, не виключалось і вибір кандидатів з білого духовенства.

З утвердженням поліцентричної структури державної влади як наслідок політичної роздробленості спостерігається послаблення залежності єпископів від митрополічної та великокнязівської

влади. Єпископати виступали ідеологічною опорою місцевої знаті [11, с. 79–80].

Канонічні вимоги до кандидата у єпископи передбачали певний віковий та освітній ценз, його бездоганну моральну поведінку (прописані були в пам'ятці XIII ст. «Анонимное поучение об обязанностях и качествах епископа»). Майбутній єпископ повинен був бути не молодшим 30 років, освіченим та мати досвід церковного «вчительства». Очевидно, що матеріальне забезпечення було також однією з головних умов при виборі кандидата [11, с. 82–83].

Єпископи Русі мали й свої адміністративно–управлінські апарати. Внутрішній устрій церковно–адміністративних областей повністю відповідав політико–адміністративному поділу земель–князівств на волості та погости. Основу внутрішньої організації єпархіяльної області становили приходи–погости, управління на місцях здійснювали намісники [11, с. 84].

Свою владу над єпархіями єпископи здійснювали не без допоміжних органів управління [8, с. 194]. Постійною діючою радою єпископа був крилос – колегія парафіяльних священників кафедрального міста [11, с. 84]. У літописах та інших пам'ятках зустрічаються досить багато згадок про крилоси, кліроси, клірошани [8, с. 194]. Єпископські крилоси у XII–XIII ст. набували рис своєрідного адміністративного органу, здійснюючи функції самоврядування та судочинства [11, с. 84].

Рядове духовенство утворювало підніжжя станової піраміди давньоруської церковної організації. За підрахунками Б. Сапунова в Руській державі існувало близько десяти тисяч парафіяльних та інших храмів. Нижче духовенство поповнювалося на початковій стадії вихідцями із різних груп давньоруського суспільства. Головною вимогою до кандидатів, що претендували на священницький сан, була грамотність, бездоганна моральність, відсутність злочинів. Наприкінці XII ст. прослідковується тенденція до встановлення спадковості нижчого духовенства [11, с. 86–93].

Отже, історики, що ґрунтовно досліджують ієрархічну структуру Руської церкви, наводять чотири теорії щодо початків ієрархії. Кожна з них має як доказові аргументи, так і спростування. Але факт того, що ієрархія вже перші півстоліття після прийняття християнства існувала, піддати сумніву було б не доречно. У зв'язку з появою митрополічної кафедри виникає й система єпископських кафедр, яких було значно менше, ніж у Візантійській імперії. Саме невелика кількість єпископств (всього 15 єпископатів) та велика територія єпархій стала особливістю функціонування Руської церкви. Ще одним невід'ємним елементом була становість ієрархії. Духовенство як й інші стани не було однорідним.

У сучасній історіографії склались кілька концепцій щодо встановлення інституту митрополитства. Думки вчених розходяться в таких питаннях, як походження перших митрополитів та час встановлення даного духовного інституту. Такі історики як М. Брайчевський та Б. Рибаків

відносять корені інституту митрополитства до часів напівлегендарних князів Аскольда та Діра. Інша точка зору пов'язує становлення Руської церкви з Болгарією. Вона не підтверджується джерельними відомостями, що історики пояснюють конфліктом болгарської та грецької церков, через що всі згадки були знищені. Не тільки походження, але й сам перелік митрополитів викликає гострі дискусії серед дослідників даної проблеми, саме тому маємо кілька списків перших київських митрополитів.

Бажання мати незалежну церкву призвели до обрання на митрополічу кафедру русичів Іларіона та Климента Смолятича. Обидва вони були високосвіченими та набожними, навколо них гуртувалися інші духівники. Проте, обмежена кількість інформації не дозволяє розкрити повністю діяльність як митрополита Іларіона, так і Климента. Обидва русичі були потужними богословами, оскільки їхні твори «Слово про Закон і Благодать» та «Послання» обґрунтовували специфіку богослов'я київського християнства. Митрополити активно боролися за власну церкву та увійшли в історію як палкі захисники власної держави.

Список використаних джерел

1. Бондаренко, В., 2012, 'Державно-церковні відносини в українських землях період Київської Русі', *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*, Вип.18, с.155–162.
2. Власовський, І., 1998, 'Нарис історії Української Православної Церкви', Київ, Т.1, 294 с.
3. Гранстрем, Е., 1970, 'Почему митрополита Климента Смолятича называли философом', *Труды отдела древней русск. лит-ры*, Москва, Ленинград, Т. XXV, с.72–74.
4. Зборовська, О., 2016, 'Митрополит Іларіон та його «Слово про Закон і Благодать»', *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: зб. наук. праць*, Вип.28, с.118–120.
5. Зборовська, О., 2016, 'Перші митрополити на Русі: слов'янський і візантійський фактори', *Проблеми державного будівництва в Україні*, №24: у 2 томах, Т.1, с.116–119.
6. 'Історія релігії в Україні: Навчальний посібник', 1999, А. Колодний, П. Яроцький, Б. Лобовик та ін., Т-ва «Знання», КОО, 735 с.
7. 'Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. II: Українське православ'я', 1997, за ред. проф. П. Яроцького, К.: Світ Знань, 376 с.
8. Карташев, А., 2007, 'Очерки по истории Русской Церкви', Минск, Т.1, 716 с.
9. Коструба, Т., 1955, 'Нариси з церковної історії України X–XIII століття', Торонто, 137 с.
10. Лозова, Т., 2010, 'Творчість Климента Смолятича як парадигма філософствування в духовній культурі давньої русі', *Філософські обрії*, Вип.23, с.46–58.
11. Ричка, В., 1997, 'Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект)', Київ, 208 с.
12. Соломаха, І., 2014, 'Співвідношення віри та розуму в працях давньоруських книжників', *Гілея: науковий вісник*, Вип.82, с.343–347.
13. 'Святитель Михаїл, перший митрополит київський і всієї Русі, чудотворець', 2010, *Архистратиг Михаїл*, К.: Наша Парафія.
14. Стахів, М., 1985, 'Христова церква в Україні 988–1596', Стенфорд, 528 с.
15. Федорів, Ю., 2007, 'Історія церкви в Україні', Львів, 363 с.
16. Чубатий, М., 1965, 'Історія християнства на Русі-Україні', Рим, Нью-Йорк, Т.1, 816 с.
17. Шахматов, А., 1908, 'Разыскания о древнейших русских летописных сводах', Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 687 с.
18. Щапов, Я., 1989, 'Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв.', Москва, 233 с.

References

1. Bondarenko, V., 2012, 'Derzhavno-tserkovni vidnosyny v ukrainyins'kykh zemlyakh period Kyivys'koyi Rusi (State-church relations in the Ukrainian lands of the Kievan Rus)', *Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*, Vyp.18, s.155–162.
2. Vlasovs'kyi, I., 1998, 'Narys istoriyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy (An Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church)', Kyiv, T.1, 294 s.
3. Hranstrem, E., 1970, 'Pochemu mytropolyta Klymenta Smolyatycha nazyvaly filosofom (Why Metropolitan Clement Smolyatych called the philosopher)', *Trudy otdela drevney russk. lit-ry*, Moskva, Lenynhrad, T. XXV, s.72–74.
4. Zborovs'ka, O., 2016, 'Mytropolyt Ilarion ta yoho «Slovo pro Zakon i Blahodat'» (Metropolitan Ilarion and his Word of Law and Grace)', *Vitchyznyana nauka na zlamy epokh: problemy ta perspektyvy rozvytku: zb. nauk. prats'*, Vyp.28, s.118–120.
5. Zborovs'ka, O., 2016, 'Pershi mytropolyty na Rusi: slov'yans'kyi i vizantiys'kyi faktory (First Metropolitan in Rus: Slavic and Byzantine Factors)', *Problemy derzhavnoho budivnytstva v Ukrayini*, №24: u 2 tomakh, T.1, s.116–119.
6. 'Istoriya relihiyi v Ukrayini: Navchal'nyy posibnyk (The History of Religion in Ukraine: A Manual)', 1999, A. Kolodnyy, P. Yarots'kyi, B. Lobovyk ta in., T-va «Znannya», KOO, 735 s.
7. 'Istoriya relihiyi v Ukrayini: u 10 t. T. II: Ukrayins'ke pravoslav'ya (The History of Religion in Ukraine: 10 t. T. II: Ukrainian Orthodoxy)', 1997, za red. prof. P. Yarots'koho, K.: Svit Znan', 376 s.
8. Kartashev, A., 2007, 'Ocherky po ystoriyy Russkoy Tserkvy (Essays on the History of the Rus Church)', Mynsk, T.1, 716 s.
9. Kostruba, T., 1955, 'Narysy z tserkovnoyi istoriyi Ukrayiny X–XIII stolittya (Essays on the Church History of Ukraine of the X–XIII Century)', Toronto, 137 s.
10. Lozova, T., 2010, 'Tvorchist' Klymenta Smolyatycha yak paradyhma filosofstvuvannya v dukhovnij kul'turi davn'oyi rusi (Creation of Clement Smolytica as a paradigm of philosophizing in the spiritual culture of the ancient movement)', *Filosofs'ki obryvi*, Vyp.23, s.46–58.
11. Rychka, V., 1997, 'Tserkva Kyivys'koyi Rusi (sotsial'nyy ta etnokul'turnyy aspekt) (The Church of Kyiv Rus (social and ethnocultural aspect))', Kyiv, 208 s.
12. Solomakha, I., 2014, 'Spivvidnoshennya viry ta rozumu v pratsyakh davn'orus'kykh knyzhnykiv (The Relationship between Faith and Mind in the Works of Old Scribes)', *Hileya: naukovyy visnyk*, Vyp.82, s.343–347.
13. 'Svyatyitel' Mykhayil, pershyy mytropolyt kyivys'kyi i vsiyeyi Rusi, chudotvorets' (St. Michael, the first Metropolitan of Kiev and All Rus, the miracle worker)', 2010, *Arkhystratyh Mykhayil*, K.: Nasha Parafiya.
14. Stakhiv, M., 1985, 'Khrystova tserkva v Ukrayini 988–1596 (The Church of Christ in Ukraine 988–1596)', Stenford, 528 s.
15. Fedoriv, Yu., 2007, 'Istoriya tserkvy v Ukrayini (History of the Church in Ukraine)', L'viv, 363 s.
16. Chubatyy, M., 1965, 'Istoriya khrystyianstva na Rusy-Ukrayini (History of Christianity in Rus-Ukraine)' Rym, N'yu-York, T.I, 816 s.
17. Shakhmatov, A., 1908, 'Razyskanyya o drevneyshykh russkykh letopysnykh svodakh (Records of the most ancient Russian chronicles)', Sankt-Peterburh: Typ. M. A. Aleksandrova, 687 s.
18. Shchapov, Ya., 1989, 'Gosudarstvo i tserkov' Drevney Rusi X – XIII vv. (State and Church of Ancient Russia X – XIII centuries)', Moskva, 233 s.

* * *